

UOT 343**QƏDİM DÖVRDƏ CƏMİYYƏTİN VƏ
DÖVLƏTİN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASI
DÖVLƏTİN ƏSAS FUNKSİYASI KİMİ****E.Q.NƏBİYEV*****Bakı Dövlət Universiteti
nabiyevelbay@gmail.com***

Məqalədə təhlükəsizliyin təmin olunmasının iki əsas konsepsiyasına diqqət yönəlir, dövlət təhlükəsizliyinin dövlətdaxili və xarici təhlükəsizliklə bağlı olduğu qeyd olunur və bu kontekstdə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin rolundan, sonuncunun qədim dövrdə Azərbaycanda və digər Şərqi dövlətlərində mövcudiyətindən, tarixi hadisələr və faktlar təmsalında həmin fəaliyyətin ayrı-ayrı növlərindən və bəzi spesifik xüsusiyyətlərindən (məxfiliyin qorunması məsələlərindən) bəhs olunur və əsas diqqət sözügedən fəaliyyətin siyasi axtarış növünə yönəlir, onun hələ qədim dövrdə mövcud olduğu və o zamanki qanunvericilikdə öz əksini tapdığı vurğulanır və bununla bağlı bəzi mühüm məsələlər (dövləti cinayətlərlə, onun ayrı-ayrı təzahürləri ilə - separatçılıqla mübarizə məsələləri) araşdırılır.

Açar sözlər: təhlükəsizliyin təmin olunması, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, siyasi axtarış, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyat, dövləti cinayətlər, xarici və daxili təhlükə, daxili və xarici təhlükəsizlik

Bütün tarixi dövrlərdə təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələsinə xüsusi diqqət verilmiş və bu yönümdə xeyli işlər görülmüşdür. Çünki cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi təmin olunmadan heç bir inkişafdan və sabitliyin təmin olunmasından söhbət belə gedə bilməz. Bu baxımdan qədim zamanlardan tutmuş ta bu günə qədər cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu xüsusda dövlətdə və cəmiyyətdə gedən mühüm sosial-iqtisadi, siyasi, hüquqi prosesləri daim nəzarətdə saxlamaq son dərəcə əhəmiyyətli məsələ olmuşdur.

Müasir dövrdə olduğu kimi, qədim dövrdə də bu istiqamətdə boşluqların olması isə proseslərin nəzarətdən çıxmaq təhlükəsi yaratmaqla ciddi fəsadların baş verməsinə (hakimiyyətin dəyişməsinə, dövlətin zəifləməsinə və parçalanmasına və s.) gətirib çıxara bilərdi. Belə boşluqları vaxtında aşkar etməklə hadisələrin arzuolunmaz, neqativ məcrada inkişafının qarşısı

alınır. Bununla yanaşı dünyada və regionda gedən proseslər (o cümlədən, milli maraqlara zidd olan mənfi proseslər), izlənilməli, bu baxımdan cəmiyyət və dövlət üçün yarana biləcək təhlükə və təhdidlərin qarşısı vaxtında alınmalıdır.

Bu xüsusda dövlət və hüququn meydana gəlməsi ilə cəmiyyətin (ilk növbədə yuxarı təbəqələrin) və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Təsadüfi deyil ki, qədim zamanlarda cəmiyyətə və dövlətə zərər vura biləcək belə əməllərin qarşısının alınması, aşkarlanması və açılmasına yönəlik tədbirlərə xüsusi önəm verilmişdir. Sonrakı dövrlərdə də təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətlərin prioritet məsələsi olmuşdur.

Artıq XIX əsrə yaxın təhlükəsizliyinin təmin olunmasının iki əsas konsepsiyası təşəkkül tapdı. Onlardan birincisinin əsasında cəmiyyət həyatının bütün sferalarına müdaxilə edə biləcək geniş səlahiyyətlərə malik siyasi polis tərəfindən vətəndaşlara (çox vaxt şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını pozmaqla) daimi və total nəzarət durur, ikinci konsepsiya isə burjuva münasibətlərini əks etdirir və ona gətirib çıxarır ki, dövlət öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyi və rifahı üçün şərait yaratmalı və onların hər birinin təşəbbüsü hesabına bu vəziyyətə nail olmalıdır (12, s.8).

Fikrimizcə, bu konsepsiyaların meydana gəlməsi insan cəmiyyəti və dövlət formalaşdığı zamanlardan başlayaraq təhlükəsizliyin təmin olunması sferasında toplanmış tarixi təcrübənin təhlili və məntiqi nəticəsi idi. Bu təcrübə isə göstərir ki, bütün tarixi dövrlərdə cinayətkarların axtarışı, cinayətlərin aşkarlanması və açılmasına yönəlik ümumi cinayətkarlıqla mübarizə ilə yanaşı (bunun özü də daxili təhlükəsizliyin təmin olunması üçün son dərəcə vacib amildir) dövlət təhlükəsizliyi, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məsələləri diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dövlət təhlükəsizliyinin bir istiqaməti dövlətin daxilində mövcud təhlükə və təhdidlərlə mübarizəyə yönəlmişdisə, digər istiqaməti onu xarici düşmənlərdən qoruyurdu. Bundan əlavə, qeyd etmək yerinə düşər ki, həmin zamanlarda özgə əraziləri zəbt etmək siyasətindən geniş istifadə olunurdu. Hər iki istiqamətdə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin (bundan sonra - ƏAF) bütün növləri (cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat) mühüm rol oynayırdı. Bu da ƏAF-ın həm dövlətin daxili, həm də xarici funksiyası ilə bağlı olduğunun göstəricisidir. Hər iki funksiya isə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, ölkə daxilində ictimai-siyasi sabitliyin pozulması dost olmayan dövlətlərə pozuculuq fəaliyyəti üçün əlavə fürsət yaratmaqla xarici təhdidi artırır. Düşmən bundan istifadə edərək öz məkirli niyyətlərini həyata keçirə bilər. Belə hallarla mübarizədə isə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatdan geniş istifadə olunur.

Təbii ki, qədim zamanlarda ƏAF termini yox idi, lakin mahiyyətini

təşkil edən bu fəaliyyətin bir sıra əlamətlərinə və cəhətlərinə rast gəlinir. Hələ ibtidai icma quruluşunun qəbilə icması və hərbi demokratiya mərhələsindən başlayaraq ilk dövlətlər meydana gəldiyi zamanlarda və sonrakı dövrlərdə ƏAF-ın ayrı-ayrı əlamətləri, metod və vasitələri meydana gəlmiş və tədricən inkişaf etmişdir. Tarixi faktlardan göründüyü kimi, qədim dövrdə, həm Azərbaycan ərazisində (Midiya və Atropatenada), həm də digər Qədim Şərq dövlətlərində fəaliyyəti təhlükəsizliyin və qaydanın təmin olunmasına, cinayətkarlıqla mübarizəyə yönəlmiş dövlət orqanlarına rast gəlinir. Məs., Midiya və Atropatenada şəhər hakimi, onun köməkçisi, yerlərdə mərkəzi hakimiyyətin təmsilçisi olan katib (əyalət katibi) həmin funksiyanın həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırdılar. Bu xüsusda şəhər hakimi hakimiyyət nümayəndəsinə polis funksiyalarının yerinə yetirilməsində köməklik göstərir, onun köməkçisi isə daxili təhlükəsizliyi və qaydanı təmin edirdi (5, s.17). Bütövlükdə isə ƏAF-ın, eyni ilə onun növlərinin dövlətin mövcudluğu üçün zəruri olmuşdur.

Dövlət təhlükəsizliyi ilə bağlı daxili və xarici təhlükəsizliyə qəsd edən cinayətlərin bir qismini dövləti cinayətlər təşkil etmişdir. Hələ sinifli cəmiyyət və dövlət formalaşan zamanlarda dövləti cinayətlərin digər cinayətlərdən fərqləndirilməsi diqqəti çəkir, bu kateqoriya cinayətlərlə ciddi mübarizə aparmaq zərurəti yaradırdı. Həmin zamanlarda təhlükəsizliyə, daha dəqiq desək, dövlət təhlükəsizliyinə ciddi təhdid yaradan, eyni zamanda dövlətin sütunlarına qəsd edən cinayətlərin bir qismi dövləti, siyasi xarakter daşıyan cinayətlər olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarına toxunan cinayətlərdən fərqli olaraq, bu qəbildən olan cinayətlər (dövlətə xəyanət, üsyan, qiyam, dövlət başçısına sui-qəsd və s.) törədildikdə onların araşdırılması dövlətin təşəbbüsü ilə başlanır və dövlət başçısının nəzarəti altında müəyyən vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilir (məs., Midiya və Atropatena dövründə Azərbaycanda bunlar şəhər hakimi və onun köməkçisi, yerlərdə isə mərkəzi hakimiyyətin nümayəndəsi olan katib idi), təqsirli şəxslər və hətta təqsiri olmayan şəxslər belə (məs., ailə üzvləri) edam olunurdu.

Qədim dövrdə rast gəldiyimiz tarixi hadisələr və faktlar daxili və xarici təhlükəsizliyin təmin olunmasının nə dərəcədə dövlət üçün əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Dövlətin mövcud rejiminin “status-kvo”sunun və hakim elitanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə göstərdiyi səylər xüsusi funksiyanın - dövlət təhlükəsizliyini təmin etmək funksiyasının meydana gəlməsinə, sonralar isə bu mühüm işə görə məsul olan dövlət strukturlarının təşkilati cəhətdən rəsmiləşdirilməsinə gətirib çıxardı (12, s.6). Tarixi hadisələr göstərir ki, dövlətin bu son dərəcə mühüm məsələyə xüsusi diqqət göstərməsi əbəs yerə deyildi. Çünki cəmiyyət və dövlət üçün təhlükə doğuran hallara lazımi diqqət verilmədikdə, bu, böyük faciələrə yol açardı.

Bu baxımdan Qədim Azərbaycan və digər Şərq dövlətləri istisnalıq

təşkil etmir. Məs., Qədim Misirdə fironun vəziri olan cati “şahın bütün əmr-lərinin məxfi müşaviri” idi. Vəzirlərə verilən təlimatlara əsasən onlara şah sarayına daxil olanlar və oradan çıxanlar barədə məlumat verilir. Cati səyahət zamanı şah mühafizəsinə rəhbərlik edirdi. Bundan əlavə, Qədim Mi-sirdə dövlət sirrini yayma ağır cinayət idi. Qədim Çində isə e.ə. 220-ci ildə imperator siyasəti əleyhinə çıxan köhnə zadəgan ailələri yaşayış yerlərindən köçürülərək şah xəfiyyəsinin daimi nəzarəti altında yaşamağa məcbur edi-lərdilər.

Təsadüfi deyil ki, hələ Qədim Hindistanda bu qəbildən olan məsələ-lər hakimiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Arthaşastranın ayrıca bölmə-si xarici və daxili təhlükələrdən bəhs edir. Burada təhlükələrin təsnifatı ve-rilərək onların dörd növünə diqqət yönəldilir: birinci növü xarici mənşəli təhlükələrdir ki, onlara daxili şərait kömək edir; ikincisi, daxili mənşəli təh-lükələrdir ki, onlara xarici mühit kömək edir; üçüncüsü, xarici mənşəli təh-lükələrdir ki, onlara xarici şərait kömək edir; dördüncüsü, daxili mənşəli təhlükələrdir ki, onlara daxili şərait kömək edir. Göründüyü kimi, sözüge-dən dövlətdə təhlükələr daxili və xarici amillərlə birbaşa əlaqələndirilir. A-rıca bölmə daxili və xarici düşmənlərlə bağlı şəxslərdən və məxfi tədbirlər vasitəsilə düşməni məhv etmədən bəhs edir (13).

Sınıflı cəmiyyətin və dövlətin formalaşması ilə dövlətin sütunlarına qəsd edən və bu üzdən siyasi səciyyə daşıyan dövləti cinayətlərə xüsusi diqqət verildi. Təsadüfi deyil ki, bu qəbildən olan cinayətlərə görə sərt cəzalar tətbiq olunurdu. Üstəlik belə cinayətləri törədənlərin ailə üzvləri, yaxınları və doğmaları da cəzalandırılırdılar. Bunlara ictimai quruluşa və siyasi rejimə qarşı yönəlmiş cinayətlər, nomların (Qədim Misirdə ərazi vahid-ləri) müstəqillik uğrunda mübarizəsi, şahın həyatına sui-qəsd, hakimiyyətə qarşı sui-qəsd, qiyam və üsyan, vətənə xəyanət, hakim dinə qarşı edilən ci-nayətlər (Qədim Avestada), əlahəzrəti təhqiretmə, imperatora xəyanət, hakimiyyətə itaətsizlik (Qədim Çində) aid idi.

Xarici təhlükəsizlik funksiyası çərçivəsində o zamanki hakimiyyətin əsas vəzifələrindən biri öz ərazisini yadelli hücumlardan qorumaq idi. Qonşu tayfaların aramsız hücumları, kəndlərin, icmaların talan edilməsi, on-ların viran qoyulması, zorakılıq halları o zamanki hakimiyyəti biganə qoya bilməzdi. Mövcud təhdidlərdən qorunmaq zərurəti onu müvafiq tədbirlər görməyə sövq edirdi. Bunun üçün isə güclü hakimiyyətə ehtiyac var idi. Təsadüfi deyil ki, güclü hakimiyyət yaratmaq ideyası Zərdüştiliyin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bu baxımdan Azərbaycan da istisna deyildi. Avestanın “Yəşt” ad-lanan hissəsinin müddəələrindən görmək olur ki, hərbi rəis qismində çıxış edən hökmdar düşmənin hərəkətlərini müşahidə edirdi (Advisur-Yaşt, v, 52-54). Bu da həmin dövrdə, bir tərəfdən, hərbi təhlükənin mövcudluğundan

xəbər verir, digər tərəfdən isə kəşfiyyatın əlamətlərinin göstəricisi idi. Qonşu tayfaların aramsız hücumları kəndlərin, icmaların talan edilməsi, zorakılıq halları hakimiyyəti biganə qoya bilməz, onu müvafiq tədbirlər görməyə məcbur edirdi. Güclü hakimiyyət insanları zorakılıqdan və qırğınlardan qorumağı idi.

Zərdüştiliyin qatlarından (sözlərindən) güclü hakimiyyətin sosial təyinatını da sezmək olar. Bu təyinat isə insanları və mal-qaranı köçəri düşmənlərin hücumlarından, Anqra-Maynynun yaratdığı qəzəbli qüvvələrdən qorumağı idi. Zərdüştilik güclü hakimiyyətdən danışarkən onun tayfaların müdafiəsi, insanların, heyvanların təhlükəsizliyinin təmin olunması, soyğunçu-köçərilərin özbaşnalıq və zorakılığın qarşısının alınması üçün vacib olduğunu bildirir.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyətin nə qədər güclü olması vacibdirsə onun bir o qədər də ədalətli və xalqa yaxın olması lazımdır. Çünki nə qədər hakimiyyət xalqa yaxın olarsa o qədər də xalq onun dəstəkləyər. Daxili təhlükəsizliyi təmin etmək baxımından bu, son dərəcə vacibdir. İbtidai icma cəmiyyətində insanların hakimiyyətlə yaxınlığı müşahidə olunduğu halda sinifli cəmiyyətdə və dövlətdə başqa mənzərə yaranmışdır. Bu da bərabərliyin pozulmasından irəli gəlirdi. Çünki yeni şəraitdə hakimiyyət heç də hamının maraqlarını ifadə etmir, yalnız müəyyən dairələrin - zəngin, əslinəcabətli aristokratların (hakim dairələrin) əlində cəmləşməklə onlara xidmət edirdi. Bu da insanların ƏAF-ə aid mühüm məsələlərdə (cinayətlərlə, xüsusi ilə də dövlət üçün siyasi axtarışla - dövləti (siyasi) cinayətlərlə bağlı ciddi təhlükə doğura bilən, təhdid yarada bilən hallar barədə məlumat verməməkdə, ümumiyyətlə passivlik göstərməkdə) özünü bürüzə verirdi.

Göründüyü kimi, dövlət təhlükəsizliyi dövlətdaxili təhlükəsizliklə yanaşı, həm də xarici təhlükəsizliyi özündə ehtiva edir. Özünü müdafiə və ya xarici və daxili təhlükəsizliyinin təmin olunması dövlətin mühüm funksiyalarından biridir, ona etinasız yanaşma və ya kifayət qədər ardıcıl həyata keçirilməməsi, bir qayda olaraq, taxtda şəxslərin dəyişməsinə, hətta dövlət hakimiyyət tipinin dəyişməsinə gətirib çıxarırdı (6, s. 86). Tarixdə belə faktlar kifayət qədərdir. Bu funksiya isə axtarış fəaliyyətini şərtləndirir. Rus alimi A.Y. Şumilov əməliyyat-axtarış fəaliyyətini dövlətin ən qədim və “əbədi” funksiyalarından biri olduğunu qeyd edir (11, s.44). A.V.Kudryatsev isə ƏAF-ı şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini cinayətkar qəsdlərdən təmin edən effektiv formalardan biri olduğunu göstərir (7, s.57).

Qeyd olunduğu kimi, cəmiyyətin və dövlətin təşəkkül tapdığı ilkin mərhələdə cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində tədricən axtarış fəaliyyəti ilə bağlı təcrübə toplanmış və getdikcə artmışdır ki, bu da bu mübarizəyə öz müsbət təsirini göstərməklə yanaşı, həm də hüquqi biliklərin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı. M. Şmatovun qeyd etdiyi kimi, dövlətin və cəmiyyətin

yətin inkişafı ilə cinayət fəaliyyəti də dəyişir və mürəkkəbləşir və bununla mübarizə üçün ictimai inkişafın digər sahələrindən əlavə biliklərə ehtiyac yaranır (10, s.84-86). Hüquqi biliklərin inkişafının sübutların formal nəzəriyyəsiindən (burada işgəncə əsas sübut vasitəsi idi) tədricən imtina edilməsinə gətirib çıxarılmasını vurğulayan müəllifin fikrincə, çəkişmə prosesinə keçid iki fundamental problemin həllini mümkün etdi: a) cinayətlərin istintaqı və cinayət işlərinin məhkəmə araşdırılması üzrə fəaliyyətin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanması; b) cinayətlər barədə məlumatların aşkar edilməsi üzrə vasitə və metodların işlənilib hazırlanması (10, s. 84-86).

Qədim dövrlərdə də cinayətkarlıqla mübarizə (cinayətkarların axtarışı, cinayətlərin aşkarlanması və açılması və s.), bir qədər geniş götürdükdə isə təhlükəsizliyin təmin olunması (siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat) məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bunu o zamanki qanunlardan sezmək olar. Məs., Qədim Misirdə üsyan, hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədi ilə sui-qəsd təşkil etmə, dövlət sirrini yayma cinayətləri ilə yanaşı andı pozma, atanı öldürmə, Nil çayını çirkləndirmə və s. kimi cinayətlərə rast gəlinir.

Qədim dövrdən başlayaraq ta bugünə qədər dövlətlərin ərazi bütövlüyü üçün ciddi təhlükə yaradan hallardan biri separatçılıq olmuşdur. Qədim dövrdə Midiya və Atropatena dövlətlərində o zamanki dövlət başçıları, mərkəzi hakimiyyət separatçılıq halları ilə mübarizə aparmaq məqsədilə yerli idarəçiliyi öz nəzarəti altında saxlayırdılar. Bunun üçün yerlərə xüsusi məmurlar göndərilirdi. Xüsusi vəzifələr daşıyan katib (Midiya və Atropatenedə) hökmdar tərəfindən əyalət hakiminin işlərinə və davranışına göz qoymaq (yerli hökmdarların separatçılıq meyilləri bu funksiyanın yaranmasına səbəb olmuşdur), sonuncunun öz səlahiyyətlərindən sui-istifadə hallarına yol verməməsinə nəzarət edir və müşahidə etdiyi təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət edən əhəmiyyətli hallar barədə hökmdarı məlumatlandırmalı idi. Hökmdarın yaxın və etibarlı şəxslərindən olan müfəttiş-məmurlar da yerlərdə nəzarət funksiyasını həyata keçirirdilər. Bütün qədim dövrlərdə olduğu kimi, Midiya və Atropatenedə da polis funksiyası çərçivəsində xəbərgəzdirlər (informatör) və mühafizəçilər fəaliyyət göstərirdi. Yerli inzibati idarəçilikdə ərazi icmalarına başçılıq edən belalilər məhkəmə funksiyaları ilə yanaşı bəzi inzibati vəzifələri də yerinə yetirirdi.

Bu xüsusda ƏAF baxımından mühüm məsələlərdən biri satraplıqlarla bağlı idi, çünki həmin zamanlarda onların separatizmə meyl göstərməsi geniş yayılmışdı. Belə ki, Şah I Darinin dövründə (e.ə. VI-V əsrlər) dövlət satraplıqlara bölünmüşdü. Hərbi qüvvələr hərbi rəislərə tabe idi. Onlar satraplıqlardan asılı deyildi. Belə yanaşma ilə satrapın və hərbi rəisin bilavasitə şaha tabeliyi saxlanılmaqla qarşılıqlı nəzarət müəyyən olundu - mülki idarəçiliyin hərbi idarəçilik üzərində nəzarəti və əksinə. Satrapların öz

rəislərindən və əksinə qarşılıqlı məlumat vermələri mükafatlandırılırdı. Bu, hər iki tərəfin öz vəzifələrini vicdanla yerinə yetirilməsinin qarantı sayılırdı.

Məhz həmin zamanlarda geniş vüsət almağa başlamış ərazi uğrunda müharibələr, hərbi yürüşlər hakimiyyət üçün ciddi təhlükələr yaradır, ərazini müdafiə etmək, düşməninə qalib gəlmək, taxt-tacı qoruyub saxlamaq, çevrilişlərin qarşısını almaq, separatçılıqla mübarizə aparmaq üçün hakimiyyəti zəruri tədbirlər görməyə məcbur edirdi. Bütün bunlar ƏAF-ı, onun cinayət axtarışı, siyasi axtarışı, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat növlərinin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir.

Bu xüsusda dövlət separatçılıqla mübarizə aparır, əhalinin əhval-ruhiyyəsinə, məmurların onlara, onların məmurlara, sonuncuların və əhalinin həm də dövlət başçısına münasibətinə və davranışına nəzarət edirdi ki, bu da siyasi axtarışa aid məsələlərdir. Bundan əlavə, şübhəli yığıncaqlara, şübhəli yazışmalara siyasi nəzarət və s. siyasi axtarışın mövcudluğundan xəbər verir.

ƏAF-ın xüsusiyyətlərindən biri bir çox halların məxfi “pərdəarxası” xarakter daşmasıdır. Məs., bütün zamanlarda dövlət xəyanəti faktlarına rast gəlinir. Ancaq bu xəyanət əksər hallarda qəfildən yaranmır, bu məsələdə düşmən əlinin olması istisna deyil. Onun maraqlı dairələr, müəyyən dövlətlər tərəfindən öncədən hazırlanması ola bilər və məqamı yetəndə bu özünü həmin dövlətin verdiyi tapşırığı yerinə yetirməklə xəyanət formasında büruzə verə bilərdi.

Bu xüsusda o zamanki hadisələrə nəzər saldıqda, müasir terminologiyadan istifadə etsək, ƏAF-ə aid məsələlərə - agentlərdən, müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün cəlb etmə (verbovka), hiylə, müəyyən məqsədlərə hesablanmış nikahlara, provokasiya üsullarına, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyata rast gəlmək olar.

Bununla əlaqədar bəzi tarixi faktlara nəzər salmaq. E.ə. 718-ci ildə manna taxtına qədəm qoymuş Aza atası kimi Assuriyaya oriyentasiya (istiqlal) götürmüşdür. (Həmin zaman Manna dövləti Assuriyanın təsiri altında olmuşdur). Bu da Urartu şahı I Rusanın və onun müttəfiqi olan Zikirtu şahı Mitattinin qəzəbinə səbəb oldu. Həmin dövrdə istər Manna dövlətinin, istərsə də assuriyalıların vəziyyəti bir o qədər də qənaətbəxş deyildi. Azanın canişini Baqdattinin Mannanın düşmənləri tərəfinə keçməsi, yerli manna hökmdarlarının separatizmi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Məhz Baqdattinin və Mitattinin iştirakı ilə Aza qətlə yetirilmiş və Manna taxtı onun Assuriyanın düşmənləri tərəfinə keçmiş qardaşı Ullusun tərəfindən ələ keçirilmişdir (5, s.72).

ƏAF baxımdan bu tarixi faktdan bir neçə mühüm məsələ irəli gəlir. Təsvir olunan hadisələr Urartu şahının məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi idi. Belə ki, Azanın canışı Baqdattinin xəyanətini Urartu şahının cəlb etmə

(verbovka) əməliyyatının nəticəsi kimi qələmə vermək olar. Manna şahının devrilməsində düşmən dövlətin əlinin olması şübhəsizdir. I Rusa Azanın qardaşı Ullusunu da öz tərəfinə cəlb etməklə onu qardaşının yerinə hazırlayırdı. Yerli manna hökmdarlarının separatizmi, Azanın qətlə yetirilməsi də düşmən dövlətin öncədən hazırladığı plana və agentur fəaliyyətlə bağlı olduğunu göstərir. Bütün bunlar həmin zamanlarda siyasi axtarışın, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatın mövcudluğundan xəbər verən mühüm amildir.

Öz düşmənlərini tək-tək məhv etmək və midiya torpaqlarını nairi-urartu torpaqlarından təcrid etmək qərarına gəlmiş Sarqon (I Sarqon Babilədə yeni akkad sülaləsinin banisi idi) şərqə - Midiyaya doğru üz tutur və onlarla midiya vilayətlərinin rəislərindən xeyli həcmdə vergi alır, sonra isə assuriya şahı Zikirtu şahı Mitattiya qarşı gedərək onun qoşununu darmadağın edir, yaşayış məskənlərini və qalalarını yandırır. Buradan Sarqon Zikirtunun dərinliyinə və Andiyaya doğru getmək niyyətində idi, lakin öz agentlərinin biri tərəfindən I Rusadan gələn təhlükədən xəbərdar edildikdən sonra Sarqon Urmiyaya doğru dönür və urartu-zikir birləşmiş qüvvələrinə sarsıdıcı zərbələr vurur (5, s.74). ƏAF baxımından diqqəti çəkən mühüm məqam Sarqonun xeyli sayda agentlərinin fəaliyyət göstərməsi, onların etdiyi xəbərdarlığın nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasıdır. Təxmin etmək olar ki, bu xəbərdarlıq Sarqonu böyük məqlubiyyətdən xilas etdi. Urartunun darmadağın edilməsi Mannaya müsbət təsir göstərdi. Sonuncu isə güclənərək Assuriya üçün təhlükə kəsb etməyə başladı.

E.ə. VIII-VII əsrlərdə midiya tayfalarının yaşadığı ərazilər yadellilərin aramsız hücumlarına məruz qalırdı. 520 il ərzində midiyalılar assuriyalıların təsiri altında olmuşlar. Midiya birliyi assuriyalılara qarşı güclü xalq hərəkatı nəticəsində təşəkkül tapdı. İstilaçılar Midiyanı onların itaətində olan ölkəyə çevirə bilmədilər. Bu əsarətdən azad olunduqdan sonra onlar dövlətdə birləşdilər. Həmin zamanlarda mövcud qarşıdurmalar şəraitində assuriyalılara qarşı üsyan qaldırmaq məqsədilə öz tərəfinə cəlb etmə (verbovka) üsulundan istifadə olunması diqqəti çəkir. Bu üsuldan ƏAF-də geniş istifadə olunur.

Belə ki, e.ə. VII əsrin 70-ci illərində Midiya tayfalarının hərəkatına başçılıq edən yerli rəhbər Kaştariti öz müttəfiqləri olan Mammitarşuya (midiya vilayətlərinin “məskən başçısına”) və Saparda-Dusanninin “məskən başçısına” dəstək üçün müraciət etdi. Midiyalıların müttəfiqlərindən biri olan skiflər tez-tez assuriya dəstələrinə hücumlar təşkil edirdilər. Yerli “məskən başçıları”, skifləri, manneyləri öz tərəfinə cəlb etmiş Kaştariti böyük dəstək alaraq Assuriya üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdir. Göründüyü kimi, cəlb etmə üsulu tək-cə ayrı-ayrı şəxslərə deyil, həm də bütöv etnosa tətbiq olunurdu. Eyni zamanda skiflərin və manneylərin xəyanəti də diqqətdən kənar qalmır.

Ancaq qarşı tərəf də əks tədbirlər görürdü. Midiyalılar və onların müttəfiqləri Assuriya üçün ciddi təhlükə yaratdılar. Əks hücumla uğur qazana bilməyən Assuriyalıların başçısı Asarxadon hiylə diplomatiyasından istifadə etdi. O, qarşı tərəflə, yəni bir tərəfdən Kaştariti ilə, digər tərəfdən skiflərlə və koalisiyanın digər başçıları ilə danışıqlar aparmaq üçün elçilər göndərir. Lakin öz qələbəsinə əmin olan Kaştariti sülh danışıqlarından imtina etdi. Hiylə diplomatiyası öz rolunu oynadı. Belə bir şəraitdə müttəfiqlərin düşərgəsində parçalanma baş verdi. Bu məsələdə də düşmənin əlinin olması istisna deyil. Skiflərin şahı Partatuanın müttəfiqlərə qarşı xəyanəti Assuriyanın tam məğlubiyyətinə imkan vermədi. O Asarxaddona elçi göndərərək şahzadə ilə evlənmək niyyətində olduğunu bildirmişdir (5, s.99). Görünür ki, skiflərin xəyanəti, onların Assuriyanın tərəfinə keçməsi Assarxaddonu tam məğlubiyyətdən xilas etdi. Ancaq son nəticədə Midiya qalib gəldi.

Saysız hesabsız var-dövlətə, xalq içində böyük nüfuza sahib olan və mütəşəkkil qüvvə kimi çıxış edən kahinlər midiya şahlarının xarici və daxili siyasətinə böyük təsir göstərirdi. Lakin e.ə. VI əsrin ortalarında saray xadimi Qarpaq və nəslə əyanların böyük bir hissəsi şah hakimiyyətindən narazı idi. Mərkəzi hakimiyyətlə qarşıdurma getmək üçün kifayət qədər qüvvəsi olmayan bu narazı dairələr kömək üçün Astiaqın (e.ə. 588-550-ci illərdə midiyalıların başçısı idi) vassallarından biri olan Kirə müraciət etdilər. Bu da farsları üsyana təhrik etdi. Midiyadan narazı olan xarici və daxili qüvvələr ona qarşı çıxış etmək üçün əlverişli məqam axtarırdılar. Midiya şah hakimiyyətinə düşmən kəsilmiş narazı əyanlar hərəkətə keçmək üçün belə əlverişli məqamı gözləyirdilər. Onlar şahın babil işləri ilə məşğul olmasından istifadə etdilər. Zənn etmək olar ki, bu məlumatı onlara öz adamları ötürmüşdü. Üstəlik midiya ordusu taqətdən düşmüşdü, dövlətin maddi resursları tükənmişdi. Belə bir şəraitdə farsların üsyanı baş verdi.

Bütün bunlar göstərir ki, üsyanın məhz həmin zamanda baş verməsi təsadüfi deyildi. Düşmən yaranmış vəziyyətlə maraqlanır, bu yönümdə lazımı məlumat toplayır, kəşfiyyatı hərəkətə gətirir, məqamı çatanda isə fəaliyyətə başlayırdı. Midiyalılarla farslar arasında baş vermiş ilk döyüşdə Qarpaq və onun tərəfdarları xəyanət edərək düşmənin tərəfinə keçdilər. Bu da midiyalılara arxadan vurulan zərbə idi. Buna rəğmən farslar məğlub olurdular. Lakin erməni şahı I Tiqranın Midiyanın şimal ərəzələrinə soyğunçu hücumları Astiaqı qüvvələri parçalamağa məcbir etdi ki, bu da sonuncuya qalib gəlməyə imkan vermədi (5, s.120). Erməni şahının hərəkətlərini həmin vəziyyət üçün əvvəlcədən hazırlanmış və düşünülmüş ssenarinin bir hissəsi kimi qələmə vermək olar. Göründüyü kimi, bir tərəfdən xəyanət, digər tərəfdən isə xarici hücum öz sözünü dedi. Erməni şahının belə bir hərəkət edəcəyini isə kəşfiyyat yolu ilə aşkar etmək mümkün idi.

Bundan əlavə, ölkənin bütün ərəzisinə şahın “gözləri və qulaqları”

adlandırılan nəzarətçilər göndərilirdi. “Hökmdarın gözləri” və “hökmdarın qulaqları” sayılan həmin xüsusi məmurların (nəzarətçilərin) həyata keçirdiyi nəzarət vasitəsilə sonuncular satraplıqları gəzir, məlumat toplayır, üsyanların, sui-qəsdlərin, qiyamların baş verməsinə, separatçı meyllərin yaranmasına nəzarət edirdilər (9, s.19). İlk şübhə yarandıqda isə onlar hər kəsi, hətta satrapı belə ələ keçirib edam edə bilərdilər (4, s.246).

Qədim dövrün ayrı-ayrı tarixi hadisələri ƏAF-ın bu və ya digər növlərinin əlamətlərinə dəlalət edən digər faktlardan da şəhadət verir. Bununla əlaqədar bir tarixi fakta da nəzər salaq. E.ə. IV əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Əhəməni dövləti sürətlə tənəzzülə doğru gedirdi. İ.Əliyev qeyd edir ki, bu imperiyanın ömrü özünün 115 qardaşı və bütün qohumlarını məhv etmiş qanlı tiran III Artakserks tərəfindən bir neçə il uzadıldı. O, üsyan etmiş tayfa və xalqlarla, habelə bütün satraplarla inadlı və qanlı mübarizə aparırdı. O, tabe olmaq istəməyənləri və üsyançıları ram edir, Suriya, Fələstin, Finikiyada, Misirdə döyüşür. Onun dövründə itaətsizlik göstərən kadusilərə qarşı yürüş baş tutmuşdu. Lakin e.ə. 338-ci ildə Əhəmənilər sülaləsinin bu görkəmli hökmdarı zəhərləndirildi (2, s.43).

Göstərilən tarixi hadisələrdə bir neçə mühüm məqam diqqəti çəkir. O zamanki digər dövlətlərdə olduğu kimi, bu qədim Azərbaycan torpaqlarında dövlət başçısının hakimiyyəti öz əlində saxlamaq üçün öz yaxınlarını, ilk növbədə qardaşlarını məhv etməyə hazır olduğunu göstərir. Bu fakt hökmdarın öz rəqiblərini hakimiyyət həndəvələrinə buraxmaması ilə izah etmək olar. Bu da, bir tərəfdən onların hakimiyyətə gəlmək niyyətlərinin olması, bu barədə hökmdarın məlumatlı olmasına dəlalət edir. Digər tərəfdən, mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək siyasəti satrapların separatçılıq meyllərinin olmasından xəbər verir ki, bu da siyasi axtarış çərçivəsində əldə olunan məlumatlara dəlalət edir. Bunu həm də o fakt təsdir edir ki, həmin dövrdə mərkəzi hakimiyyətin yerli hakimiyyət üzərində ciddi nəzarəti müəyyən olunmuşdu.

E.ə. IV əsrin sonlarında hər bir satrapın öz qoşunu və nəzarət etdiyi ərazisi var idi. Ehtimal etmək olar ki, onların həm də öz kəşfiyyət orqanları da fəaliyyət göstərirdi. Bütün bunlar mərkəzi hakimiyyət üçün təhlükə (təhdid) idi. Təsadüfi deyil ki, həmin dövrlərdə yerli idarəçiliyə ciddi nəzarət edən vəzifələr mövcud olmuşdur. Hökmdarın zəhərlənməsi məsələsinə gəldikdə isə bu fakt onu göstərir ki, hökmdarın yaxın ətrafında onun düşmənlərinə xidmət edən casus fəaliyyət göstərmişdir. Hökmdarın öldürülməsini onu devirməklə yürütdüyü siyasəti dəyişmək cəhdi ilə əlaqələndirmək olar. Qeyd olunanlar o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hakimkiyyət uğrunda mübarizələr, üsyanlar, müharibələr və digər bu kimi toqquşmalar kəşfiyatsız və əks-kəşfiyatsız mümkünsüzdür.

E.ə. 318-ci ildə Yuxarı satrapiyalar üzərində hakimiyyət iddiasında

olan və bütün İrani özünə tabe etməyə çalışan Midiya hökmdarı ilə öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan digər şərq İran satrapları koalisiyası arasında ciddi mübarizə başladı (2, s.66). Öz intriqaclarını davam etdirən Pifon Antiqonun (öncə Böyük Friqiyada satrap, sonra isə Asiyada baş komandan idi) Asiyada tək hakimiyyət liliyinə qarşı gedirdi. Narazı olanları öz ətrafına toplayaraq Pifon orduda qiyam hazırlayırdı. Lakin vaxtında xəbər dar olunmuş Antiqon onu ələ keçirib Ekbatanda edam etdi (2, s.66). Göründüyü kimi, Antiqon Pifonun ona düşmənçilik mövqedə olduğunu bilir və bu cəhətdən ayıq-sayıqlığı artıraraq agentura fəaliyyətini gücləndirmişdir. Antiqonun bu yönümdə fəaliyyəti öz bəhrəsini verdi.

Göründüyü kimi, sinifli cəmiyyətin və dövlətin formalaşması ilə dövlətin sütunlarına qəsd edən və bu üzdən siyasi səciyyə daşıyan dövləti cinayətlərə xüsusi diqqət verildi. Təsadüfi deyil ki, bu qəbildən olan cinayətlərə görə sərt cəzalar tətbiq olunurdu. Üstəlik belə cinayətləri törədənlərin ailə üzvləri, yaxınları və doğmaları da cəzalandırılırdılar. Bunlara ictimai quruluşa və siyasi rejimə qarşı yönəlik cinayətlər, nomların (Qədim Misirdə ərazi vahidləri) müstəqillik uğrunda mübarizəsi (Qədim Misirdə), şahın həyatına sui-qəsd, hakimiyyətə qarşı sui-qəsd, qiyam və üsyan, vətənə xəyanət, hakim dinə qarşı edilən cinayətlər (Qədim Avestada), əlahəzrəti təhqir etmə, imperatora xəyanət, hakimiyyətə itaətsizlik (Qədim Çində) aid idi.

Bütün tarixi dövrlərdə təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından siyasi hakimiyyətlə təhlükəsizlik orqanları arasında qarşılıqlı əlaqə diqqəti çəkir. Dövlət başçısı həmin orqanlardan zəruri məlumatlar alır, müəyyən təhlillərdən sonra isə özü onlara lazımi göstərişlər verirdi. Cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasını rəhbər tutan siyasi hakimiyyətin kəşfiyyat orqanlarına verdiyi tapşırıq və göstərişləri sonuncuların mühüm fəaliyyət istiqamətlərinə çevrilir.

Cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən ƏAF məhz axtarış funksiyasının yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir. Bunun üçün dövlət hüquq mühafizə, təhlükəsizlik orqanları yaradır və onlara müvafiq səlahiyyətlər verir. ƏAF sayəsində mövcud təhdidlər və cinayətlər, onların qarşısının alınması, aşkarlanması, törədənlərin müəyyən olunması barədə zəruri məlumatlar toplanır, əsasən məxfi xarakter daşıyan lazımi tədbirlər həyata keçirilir və bununla da cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi təmin olunur.

Bütün bunlar onu qeyd etməyə əsas verir ki, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması hələ qədim dövlətlərin daimi funksiyası olmuşdur. Dövlətin bu daxili funksiyası onun daxili həyatı ilə bağlı olduğu halda, xarici funksiyası dövlətdənkənər proseslərlə əlaqəli idi. Lakin hər iki funksiya arasında qarşılıqlı və sıx əlaqənin də olduğunu vurğulamaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Анналы Саргона II (52 и др.). В книге: «Очерки по древней истории Азербайджана. Под ред. А.И.Гулиева. – Баку: - 1956. - с.72.
2. Алиев И. Очерки истории Атропатены. Азербайджанское государственное издательство. – Баку: - 1989. - 159 с.
3. Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. – Москва: - 1980, - с. 358. В книге: И.Алиева. 159 с.
4. История древнего мира Ч.1. Под ред. Ю.С. Крушкол. – Москва: - 1979. - 287 с.
5. İsmaylov X. Azərbaycanın hüquq tarixi. – Bakı: Elm və təhsil, - 2015. - 572 s.
6. Жаров С.Н. Оперативно-розыскная деятельность в России: организация, методы, правовое регулирование (историко-юридическое исследование). Дисс. на соиск. учен. степени доктора юрид. наук. – Екатеринбург: - 2010. - 459 с.
7. Кудрявцев А.В. Оперативно-розыскные правоотношения: сущность и юридическое своеобразие // Вестник Владимирского Юридического Института. 2008. - № 3 (8) - 55-60 с.
8. Очерки по древней истории Азербайджана. Под ред. А.И. Гулиева. – Баку: - 1956. - 170 с.
9. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Ленинград: - 1958. - 389 с.
10. Шматов М.А. Теория оперативно-розыскной деятельности в системе уголовно-правовых наук (по материалам органов внутренних дел): Дисс. на соиск. ученой степени доктора юрид. наук. – Волгоград: - 2000. - 455 с.
11. Шумилов А.Ю. Оперативно-розыскное право: иллюзия или реальность // Правоведение. - 1994. - № 4. - с.44-51.
12. Воронцов С.А. Спецслужбы России. Учебник. - Ростов-на-Дону: Феникс, - 2006. - 512 с.
13. [http: /www.pseudologi.org/artkashastra/index.htm](http://www.pseudologi.org/artkashastra/index.htm).

ОБЕСПЕЧЕНИЕ БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВА И ГОСУДАРСТВА В ДРЕВНИЙ ПЕРИОД КАК ОСНОВНАЯ ФУНКЦИЯ ГОСУДАРСТВА

Э.К.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются две основные концепции обеспечения безопасности, отмечается тесная связь государственной безопасности с внутригосударственной и внешней безопасностью, и в этом контексте отмечается роль оперативно-розыскной деятельности в Древнем Азербайджане и в других странах Древнего Востока. На примере исторических событий и фактического материала рассматриваются отдельные виды этой деятельности, а также некоторые специфические особенности, в частности, вопросы обеспечения секретности, а также о роли политического розыска в древний период, элементы которого нашли отражение в древнем законодательстве. В этой связи исследуются некоторые важные вопросы, связанные с борьбой с государственными преступлениями и такими их проявлениями как сепаратизм.

Ключевые слова: обеспечение безопасности, оперативно-розыскная деятельность, политический розыск, разведка, контрразведка, государственные преступления, внутренняя и внешняя опасность, внешняя и внутренняя безопасность.

IN ANCIENT TIMES ENSURING THE SECURITY OF SOCIETY AND THE STATE AS THE MAIN FUNCTION OF THE STATE

E.Q.NABIYEV

SUMMARY

The article focuses on two main concepts of ensuring security, it is noted that state security is related to internal and external security and in this context, the role of operational-search activity, its existence in ancient times in Azerbaijan and other Eastern countries, different types of that activity and some specific features (privacy protection issues) in the example of historical events and facts are discussed and the main focus is on the political search type of activity in question, it is emphasized that it still existed in ancient times and was reflected in the legislation of that time and some important issues related to this (issues of fighting against state crimes and its separate manifestations - separatism) are being investigated.

Keywords: ensuring security, operational-search activity, political search, intelligence and counterintelligence, state crimes, external and internal danger, external and internal security.